

Łukasz Gemziak
UMK Toruń

LEW GUMIŁOW I DYMITR LICHACZOW:
MIĘDZY EURAZJĄ A SKANDOSŁAWIĄ

Lew Gumilow i Dymitr Lichaczow należą do grona najwybitniejszych rosyjskich uczonych zeszłego wieku. Obydwaj zajmowali się historią, która nie stanowiła jednakże wyłącznego obszaru ich intelektualnych poszukiwań. Lichaczow łączył zainteresowanie historią literatury staroruskiej z szeroko rozumianą kulturą Rosji, Gumilow zaś w badaniach historycznych korzystał z wiedzy etnograficznej i geograficznej.

Szeroki i interdyscyplinarny zakres badań, prowadzonych przez obu uczonych, niewątpliwie przyczynił się do tego, że każdy z nich stworzył całościową koncepcję dziejów Rosji oraz wskazał, w jaki sposób przeszłość determinuje lub może zdeterminować przyszłość. Opinie obu naukowców szczególnie silnie oddziaływały na świadomość inteligencji rosyjskiej w okresie największych zmian — u schyłku ZSRR i na początku formowania się Federacji Rosyjskiej¹. Tym samym wzięli oni udział w debacie dotyczącej przyszłych losów swojej ojczyzny, starali się wskazać drogę, jaką powinna zmierzać Rosja — kraj, który po raz kolejny znalazł się w trudnej sytuacji politycznej i stanął przed ważnymi wyborami.

Celem niniejszego artykułu jest wskazanie na najbardziej znaczące różnice w poglądach obu uczonych, sytuujące ich po przeciwnych stronach baryka-

¹ Natalia Ponyrko podkreśla, że w ostatnich latach życia Lichaczow opublikował wiele publicystycznych artykułów oraz książek o Rosji, rosyjskiej kulturze, inteligencji i moralności. Również jego wcześniejsze prace były związane z tą problematyką. Zob.: Н. Поньрко: *Хранитель культурного наследия России: к 100-летию со дня рождения академика Д.С. Лихачева*. „Вестник Российской Академии Наук” 2006, t. 75, nr 11, s. 1026. Z kolei artykułów Lwa Gumilowa przez długi czas nie dopuszczano do druku lub ukazywały się one w mało znaczących pismach. Okres rządów Gorbaczowa, kiedy można było już popularyzować różnorodne idee, zmienił ten stan rzeczy. Zob.: Д.С. Лихачев — Л. Н. Гумилев. *Материалы круглого стола 30 января 2007 года. Музей Анны Ахматовой в Фонтанном Доме* <http://www.lihachev.ru/pic/site/files/diskusklub/krugl_stol.pdf>, odczyt z 2 maja 2012 roku; R. Paradowski: *Eurazjatyckie Imperium Rosji. Studium idei*. Toruń: Wydawnictwo Naukowe UMK 2001, s. 14.

dy. „Ostatni Eurazjata” Gumilow i okcydentalista Lichaczow przedstawili odmienne wizje dotyczące przyszłych losów swojej ojczyzny². Choć żaden z nich nie wystąpił z systematyczną krytyką poglądów oponenta³, to — zarówno dla jednego, jak i drugiego — przeciwstawne opinie stanowiły ważny punkt odniesienia. Spór, jaki zarysował się między ideą Skandosławii⁴ i Eurazji⁵ nie opiera się wyłącznie na odmiennej interpretacji historii i wynikającej z niej oceny przyszłych losów Rosji. Ważne wydają się również inne płaszczyzny poglądów Lichaczowa i Gumilowa. Wśród nich szczególnie miejsce zajmują aspekty: geograficzny oraz aksjologiczny.

Spór o geografie

Andrzej de Lazari twierdzi, że „gdy Rosjanie nie radzą sobie z historią, szukają ratunku — a nieraz i usprawiedliwienia dla własnych moralnie wątpliwych czynów — w geografii”⁶. Wskazując na długą tradycję takich zachowań, Lazari podkreśla, że:

[...] katastrofa rewolucji nasiliła poszukiwania sensu istnienia Rosji w geografii. Najbardziej typowym przejawem takiego myślenia — reakcją negującą, odrzucającą wewnętrzne przyczyny rewolucji i poszukującą winowajcy poza własną historią, na zewnątrz — był euroazjatyzm lat dwudziestych–trzydziestych, dla którego sprawcą rewolucji stał się Zachód — jako historia, kultura, cywilizacja, mentalność, jako choroba przeniesiona do kultury i mentalności rosyjskiej⁷.

Ruch eurazjatycki wraz z upadkiem ZSRR powrócił jako rozwiązanie alternatywne dla zużytej ideologii komunistycznej i ma obecnie w Rosji

² А. Запесоцкий, Ю. Зобнин: *Лихачев и Гумилев: спор о евразийстве*. „Москва” 2007, nr 1, s. 203.

³ Choć Lichaczow pisał recenzje prac Gumilowa, to jednak nigdy nie wystąpił z krytyczną analizą teorii etnogenezy, przedstawioną w formie artykułu lub referatu. Niniejszy szkic porusza również kwestię prywatnych relacji obu uczonych.

⁴ Lichaczow w artykułach publicystycznych określa Rosję mianem Skandosławii. Zob.: Д. Лихачев: *Культура как целостная среда*. „Новый мир” 1994, nr 8, s. 3–8; tenże: *О русской интеллигенции*. „Новый мир” 1993, nr 2, s. 39; tenże: *Нельзя уйти от самих себя. Историческое самосознание и культура России*, „Новый мир” 1994, nr 6, s. 113–120. O koncepcji Skandosławii zob.: A. de Lazari: *Czy Rosja będzie Trzecim Rzymem? Studia o nacjonalizmie rosyjskim*. Katowice: Śląsk 1995, s. 56–57; A. de Lazari, V. Gonč: *Skandosławia*. W: *Idee w Rosji. Leksykon rosyjsko-polsko-angielski*. Red. A. de Lazari. T. 2. Łódź: Ibidem 1999, s. 296–299.

⁵ Ryszard Paradowski zauważa, że „Lew Gumilow był pierwszym wielkim propagatorem idei eurazjatyżmu po śmierci jego twórców”. Zob.: R. Paradowski, *Eurazjatyckie Imperium Rosji...*, s. 14.

⁶ A. de Lazari: *Czy Rosja będzie...*, s. 53.

⁷ Tamże.

wielu zwolenników⁸. Według twórcy eurazjatyizmu, Nikołaja Trubeckiego, kultura Rosji nie jest ani europejska, ani azjatycka, nie stanowi też mechanicznego połączenia elementów różnych kultur. Jest specyficzna i posiada nie mniejszą wartość i znaczenie historyczne niż formacja europejska i azjatycka. Należy ją rozumieć jako kulturę środka — przeciwstawiającą się kulturze Europy i Azji⁹.

Teoria etnogenezy Lwa Gumilowa stanowi dla eurazjatów solidną podstawę, legitymującą ich przekonania na gruncie naukowym. Etnogeneza, czyli proces rozwoju etnosów¹⁰, przedstawia określone systemy etniczne jako jednostki przechodzące przez identyczne stadia rozwoju w podobnym czasie (około 1200–1500 lat). Największe spośród analizowanych struktur etnicznych otrzymały miano superetnosów. Gumilow

[...] wydzielił: superetnos romano-germański, superetnos eurazjatycki i superetnos muzułmański. Superetnosy podzielił na „etnosy” (np. „wielkoruski”, „białoruski”, „ukraiński”), a te na „subetnosy” — najmniejsze „całości” etniczne, różniące się między sobą stereotypem zachowań, językiem, religią¹¹.

Twórca teorii etnogenezy podkreśla związek etnosów z ich środowiskami naturalnymi. Największe systemy etniczne — superetnosy — występują na terenach o podobnych cechach geograficznych i klimatycznych. Tym samym krajobraz (*ландшафт*) poprzez swą roślinność, ukształtowanie terenu oraz klimat wpływa na charakter danego narodu¹².

W skład superetnosu eurazjatyckiego wchodzi naród rosyjski. Gumilow, dokonując takiej klasyfikacji, wyłącza Rosję z obszaru krajów europejskich i umiejscawia ją na kontynencie eurazjatyckim. Jak zauważa Massaka:

⁸ I. Massaka: *Poszukiwanie korzeni eurazjatyizmu: „Scytowie”*. „Acta Universitatis Nicolai Copernici. Nauki Humanistyczno-Społeczne, z. 332, Studia Rosjoznawcze 4” 1999, s. 41. Zob. też: też: *Eurazjatyzm. Z dziejów rosyjskiego misjonizmu*. Wrocław: Funna 2001. O odkrywaniu emigracyjnego eurazjatyizmu (oraz wzroście popularności dokonania samego Gumilowa) w Rosji po 1991 roku pisze Bartosz Gołąbek. Zob.: B. Gołąbek: *Lew Gumilow i Aleksander Dugin. O dwóch obliczach eurazjatyizmu w Rosji po 1991 roku*. Kraków: Wydawnictwo Uniwersytetu Jagiellońskiego 2012, s. 9–11.

⁹ A. de Lazari: *O mentalnościowych korzeniach eurazjatyizmu*. W: *Między Europą a Azją: idea Rosji — Eurazji*, Red. S. Grzybowski. Toruń: Wydawnictwo Naukowe UMK 1998, s. 112. Lazari podkreśla niejednorodność poglądów eurazjatów, zwracając uwagę na fakt, że dla części z nich kultura Rosji — Eurazji jest całkowicie samoistna, a dla innych — stanowi połączenie kultury Wschodu i Zachodu. Zob.: też: *Czy Moskwa będzie...*, s. 49.

¹⁰ *Словарь понятий и терминов по теории этногенеза Л.Н. Гумилева*. Опрac. В. Мичурин. Red. Л. Гумилев. W: też: *Этносфера. История людей и история природы*. Москва: Экспресс 1993, s. 539. Wszystkie najważniejsze terminy niezbędne do zrozumienia teorii etnogenezy, bądź ją konstytuujące, zostały wyjaśnione w tym słowniku. Zob.: tamże, s. 493–542.

¹¹ I. Massaka: *Eurazjatyzm. Z dziejów...*, s. 158.

¹² R. Paradowski: *Eurazjatyckie Imperium Rosji...*, s. 170–171.

Eurazja, rozciągnięta pomiędzy trzema oceanami — Spokojnym, Indyjskim i Atlantyckim — to ogromny obszar monotonnego krajobrazu — leśnego na północy i stepowego na południu. W tym wypadku podobny typ przestrzeni geograficznej mógł sprzyjać kształtowaniu się podobnej mentalności narodów wchodzących w skład superetnosu eurazjatyckiego i zasiedlających Rosję, Mongolię i Azję Środkową¹³.

Teoria etnogenezy — odwołując się do podobieństwa klimatycznych i geograficznych uwarunkowań — przedstawia Rosję jako kraj mentalnościowo zbliżony do państw azjatyckich. Tym samym, podobnie jak międzywojenni twórcy idei Eurazji, Gumilow widzi w krajach Europy Zachodniej strukturę odmienną kulturowo i cywilizacyjnie (superetnos romano-germański).

Zupełnie inaczej — w kontekście geografii i wynikających z tego wniosków — do swojego kraju odnosi się Lichaczow. Stara się on wykazać, że najważniejszymi kierunkami rozwoju Rosji były Północ i Południe, a nie — jak mniemają zwolennicy eurazjatyizmu — Wschód i Zachód. Położenie pomiędzy Europą a Azją jest tylko geograficzne — czy wręcz „kartograficzne”¹⁴. Lichaczow, przewrotnie określając Rosję mianem Skandostawii, podkreśla, że to kulturowe wpływy z Północy oraz Południa zadecydowały o losach państwa ruskiego. Kulturowe znaczenie Wschodu jest w tym wypadku nikłe¹⁵. Dodatkowo określanie Rosji mianem państwa wschodniego, to wynik spojrzenia na ten kraj z perspektywy zachodniej:

Если смотреть на Россию с Запада, то мы, конечно, находимся на Востоке или, по крайней мере, между Востоком и Западом. Но ведь французы видели и в Германии Восток, а немцы в свою очередь усматривали Восток в Польше¹⁶.

Mylące „kartograficzne” odczytanie przestrzennego położenia Rosji ma miejsce wówczas, gdy nie bierze się pod uwagę jej spuścizny kulturowej. Zarówno wpływ Południa (chrzest przyjęty z Bizancjum i związane z tym zacieśnienie stosunków z tym krajem), jak i Północy (wkład skandynawskich Waregów w kształtowanie się państwa ruskiego) nie ma w sobie znaczącego, wschodniego pierwiastka, zaś obecność kultury europejskiej w przytoczonych wydarzeniach jest oczywista.

Geograficzne ustalenia dotyczące Rosji stanowią podstawę dla innych aspektów idei, proponowanych przez obu uczonych. Geografia jest punktem wyjścia dla konkluzji historycznych oraz kulturowych. Pełni ona funkcję przedmiotową, stanowi punkt wyjścia, który pozwala Gumilowowi usytuować Rosję w opozycji do Europy Zachodniej, Lichaczowowi zaś

¹³ I. Massaka: *Eurazjatyzm. Z dziejów...*, s. 161.

¹⁴ Д. Лихачев: *Культура как целостная ...*, s. 7.

¹⁵ Tegoż: *Нельзя уйти от...*, s. 113.

¹⁶ Tegoż: *Культура как целостная ...*, s. 7.

— podkreślić związki swojej ojczyzny ze spuścizną krajów europejskich. Już w momencie zarysowania się geograficznego aspektu sporu możemy zauważyć, gdzie leżą rzeczywiste punkty ciężkości obu idei.

Eurazjatycka koncepcja Rosji — w formie proponowanej przez Gumilowa — opiera się na teorii etnogenezy. Jej autor odczytuje fakty dotyczące swojej ojczyzny przez pryzmat rozwoju etnosów, ich różnic w porównaniu do innych systemów etnicznych oraz możliwych szans i zagrożeń dla narodu rosyjskiego, wynikających z wchodzenia w skład superetnosu eurazjatyckiego. Lichaczow z kolei, swoją ideę opiera na badaniach dotyczących kultury rosyjskiej. Poszukiwanie reguł oraz wpływów kulturowych doprowadza go do wniosku, że naturalnym kierunkiem rozwoju dla państwa rosyjskiego jest — uważany przez eurazjatów za źródło zepsucia i zła — Zachód.

Aleksander Zapiesocki podkreśla, że

[...] расхождения между Лихачевым и Гумилевым заключались в том, что Лихачев смотрел на Россию с точки зрения закономерностей культурного развития, а Гумилев — с позиций этногенеза: закономерностей развития этноса¹⁷.

Wydaje się jednak, że perspektywy ukazujące państwo rosyjskie w sposób tak różny, nie mogą wynikać wyłącznie ze stosowania innych metod badawczych, charakterystycznych dla różnych dyscyplin naukowych. Szczególnie widoczne jest to w historycznym aspekcie sporu, który stanowi największe chyba wyzwanie dla obu idei oraz pozwala na pełną konfrontację przeciwstawnych interpretacji.

Spór o historię

Zarówno Lichaczow, jak i Gumilow uważali, że o rozwoju państwa rosyjskiego zdecydował okres od XIII do XV wieku¹⁸. Dlatego też interpretacja ówczesnych losów Rusi stała się dla nich sprawą kluczową. W tym przypadku przed trudniejszym wyzwaniem stanął Gumilow, który, przedstawiając swoją wizję historii tego okresu, niejednokrotnie musiał podważać poglądy uważane w historiografii rosyjskiej za oczywiste. Do takich należała chociażby koncepcja tataro-mongolskiego jarzma¹⁹.

Teoria etnogenezy wyraźnie określiła wrogów i przyjaciół Rusi czy później — Rosji. Przyjaźń pomiędzy etnosami była warunkowana komplementar-

¹⁷ А. Запесочкий: *Дмитрий Лихачев — многогранность научного наследия*. „Новая и новейшая история” 2007, nr 3, s. 41.

¹⁸ А. Запесочкий, Ю. Зобнин: *Лихачев и Гумилев...*, s. 206.

¹⁹ А. Янов: *Учение Льва Гумилева*. „Свободная мысль” 1992, nr 17, s. 106.

nością dodatnią, zaś odwieczna i trudna do przezwyciężenia wrogość to skutek komplementarności ujemnej²⁰. Takie zjawisko, wynikające z różnych rytmów pól etnicznych danych etnosów²¹, skutkuje wyraźnym podziałem na „swoich” i „obcych”.

Gumilow starał się przekonać, że pomiędzy ludami stepowymi Azji a mieszkańcami Rusi zachodzi relacja komplementarności dodatniej. Z kolei niechęć Europy Zachodniej (superetnosu romano-germańskiego) do Tataro-Mongołów i w efekcie — do zaprzyjaźnionych z nimi Rusinów — jest skutkiem komplementarności ujemnej²². Jednak pogląd o upadku — spowodowanym w głównej mierze jarzmem tatarskim — ziemi ruskiej przeciwstawił się koncepcji „przyjaźni lasu, czyli *de facto* Rusi, ze stepem”.

Gumilow przekonuje, że teza o wiecznej walce Rusi z ludami stepowymi Azji pojawiła się w rosyjskiej historiografii w XIX wieku, a zapoczątkował ją Siergiej Sołowjow²³. Autor koncepcji etnogenezy bardzo sceptycznie odnosi się do poglądów najważniejszych rosyjskich historyków XIX wieku (Tatiszczew, Karamzin, Kluczewski, Sołowjow), podkreślając jednocześnie, że cała przedrewolucyjna historiografia rosyjska — na przykład w przypadku relacji rusko-połowieckich — nie brała pod uwagę jawnych sprzeczności w źródłach i nie zwracała uwagi na niezgodność swoich wywodów z geografą i historią światową²⁴. Winna takiemu stanowi rzeczy była niedostateczna wiedza o ludach Wielkiego Stepu oraz „spekulatywna historiozofia”, która „[...] в предреволюционные годы развернулась на новой основе, заимствуя идеи, еще носившиеся в воздухе лондонских туманов, парижских бульваров и тихих улиц немецких университетских городков”²⁵.

Przyczyną kryzysu, jaki w XIII wieku dotknął Ruś, było starzenie się systemu etnicznego²⁶, co w rezultacie doprowadziło do jego rozpadu²⁷. Okresowi temu towarzyszyły również ożywione działania wojenne Tataro-Mongołów, jednak to nie one przyczyniły się do upadku Rusi. Gumilow przeciwsta-

²⁰ Komplementarność dodatnia to sympatia jednego etnosu do drugiego, nie zawierająca w sobie chęci zmiany struktury, wpłynięcia na ten etnos. Komplementarność ujemna jest więc zjawiskiem przeciwstawnym, skutkującym naturalną antypatią poszczególnych etnosów, wzajemną nietolerancją. Zob.: Л. Гумилев: *Древняя Русь и Великая степь*. Москва: Мысль 1989, s. 378–379.

²¹ Zob. np.: tegoż: *Этносфера. История людей...*, s. 215. Na temat tej części koncepcji Gumilowa zob.: R. Paradowski: *Eurazjatyckie Imperium Rosji...*, s. 166–168.

²² Л. Гумилев: *Древняя Русь...*, s. 383.

²³ Tamże, s. 468.

²⁴ Tamże, s. 471–473.

²⁵ Tamże, s. 474.

²⁶ Superetnosy powstają na skutek wstrząsu (impulsu) pasjonarnego, czyli udziału energii kosmicznej w procesie etnogenezy. Słowianie doznali wstrząsu pasjonarnego w I w.n.e. Zob. R. Paradowski: *Eurazjatyckie Imperium Rosji...*, s. 159.

²⁷ Л. Гумилев: *Древняя Русь...*, s. 505.

wia się rozpowszechnionemu twierdzeniu o wielkiej skali zniszczeń, jaką spowodowały podobno najazdy tatarskie. Uważa on, że całkowita liczba wojsk, jakie pod wodzą Batu-chana rozpoczęły atak na Europę w 1236 r., nie przekraczała 30–40 tysięcy²⁸. Z kolei opisując sytuację Rusi, twórca teorii etnogenezy podkreśla, że:

Ни о каком монгольском завоевании Руси не было и речи. Гарнизонов монголы не оставили, своей постоянной власти и не думали устанавливать. [...] Фактически хан ограничился разрушением тех городов, которые, находясь на пути войска, отказались замирииться с монголами и начали вооруженное сопротивление²⁹.

Gumilow stwierdza, że osłabiona oraz podzielona Ruś chyliła się ku upadkowi niezależnie od czynników zewnętrznych. Po rozpadzie z pewnością — jak w przypadku każdego etnosu — przestałaby istnieć. Jednak Ruś potrafiła przetrwać i odrodzić się jako państwo rosyjskie. Wszystko to dzięki nowemu wstrząsowi pasjonarnemu i pomocy Tatarów.

Ruś Kijowska rozpadła się wskutek nieustannego naporu ze strony Zachodu oraz niespodziewanego ataku ze Wschodu. Jednocześnie znalazła się pod wpływem dwóch przeciwstawnych sobie superetnosów: zachodnioeuropejskiego oraz etnosu Wielkiego Stepu, zjednoczonego poprzez Imperium Mongołów³⁰. Wydawało się, że „[...] Русь должна была стать добычей хищных соседей или, в лучшем случае, распасться на реликты [...]”³¹. Taki los spotkał księstwa Rusi Kijowskiej, które znalazły się we władaniu katolickiej Europy. Gumilow przytacza przykład Księstwa Halicko-Wołyńskiego, zmuszonego — jak i pozostałe księstwa znajdujące się pod wpływem superetnosu zachodnioeuropejskiego — do walki o cudze sprawy. Księstwo to w 1339 roku zostało przyłączone przez Kazimierza Wielkiego do Polski³². Jednak pozostała część Rusi Kijowskiej uniknęła tego losu. Pozostając w zależności od Tatarów, umiała uratować swoją najbardziej cenne dziedzictwo — tradycję kulturową³³. Gumilow podkreśla, że olbrzymią rolę odegrał w tym procesie Aleksander Newski, który stworzył możliwości przekształcenia się Rusi Kijowskiej w Rosję. Przyszły wielki

²⁸ Tegoż: *От Руси к России*. Москва: Издательство „Москва” 2003, s. 148.

²⁹ Tamże, s. 153.

³⁰ Tegoż: *Древняя Русь...*, s. 529.

³¹ Tamże, s. 530.

³² Tamże, s. 533. Gumilow mówi o roku 1339. Tymczasem zarówno Karol Olejnik, jak i Jerzy Wyrozumski zaznaczają, że Kazimierz Wielki umocnił swoje panowanie nad Rusią Halicko-Wołyńską w 1349 roku. Zob.: J. Wyrozumski: *Kazimierz Wielki*. Wrocław: Zakład Narodowy im. Ossolińskich 1982, s. 87; K. Olejnik: *Działalność militarna Polski w czasach Kazimierza Wielkiego*. Poznań: Wydawnictwo Naukowe UAM 1966, s. 81–82.

³³ Л. Гумилев: *Древняя Русь...*, s. 531.

książę włodzimierski dokonał właściwego wyboru politycznego i wybrał protekcję Złotej Ordy, tym samym ratując Ruś znajdującą się w fazie obskuracji i — jednocześnie — pozwalając spokojnie rozwijać się superetnosowi rosyjskiemu, który znajdował się w fazie inkubacyjnej³⁴.

Jednak jakakolwiek tradycja kulturowa ani dalekowzroczna decyzja polityczna nie uchroniłaby Rusi przed ostatecznym zniknięciem ze sceny wydarzeń historycznych, gdyby nie nowy wstrząs pasjonarny, zauważony na przełomie XIII i XIV wieku, oś którego „[...] прошла от Пскова до Бруссы и дальше на юг [...]”³⁵. W efekcie mogło dojść do powstania państwa rosyjskiego, któremu „[...] после рождения в 1380 г. на Куликовом поле [czyli po przejściu fazy inkubacyjnej — Ł.G.] [...] никакой враг уже не был страшен”³⁶.

Gumilow zauważa, że negatywne stosunki Rusi z Niemcami oraz Szwedami wcale nie świadczyły o szczególnej miłości Rusinów do Mongołów. Złota Orda była dość oddalona i słabo związana z główną częścią Imperium Mongolskiego, dlatego też wyzwolić się spod jarzma tatarskiego, szczególnie po śmierci chana Berke (1266 r.), nie było zbyt trudno. Jednakże zamiast tego ruscy książęta wciąż zwracają się do Mongołów z prośbą o pomoc w walce z innymi władcami rozbitej i podległej Rusi³⁷. Przyczyną „symbiozy” — jak określa taką sytuację twórca teorii etnogenezy — Rusinów z Mongołami była tolerancja religijna panująca na terenie Imperium Mongolskiego. Polityka Złotej Ordy sprowadzała się wyłącznie do przeciwdziałania konsolidacji ziem ruskich oraz popierania konfliktów pomiędzy grupami politycznymi i księstwami tego terenu. Gumilow podkreśla, że taktyka zastosowana przez Mongołów była zgodna z oczekiwaniami rozpadającego się mocarstwa, etnosu, który stracił swoją pasjonarność³⁸.

Wyzwolenie się księstw ruskich spod wpływu Mongołów, szczególnie w XIII wieku, wbrew temu, o czym przekonuje Gumilow, nie wydawało się

³⁴ Tamże, s. 544. „Faza obskuracji” to jeden z ostatnich etapów rozwoju superetnosu, w którym liczba jednostek subpasjonarnych zaczyna przewyższać liczbę osób pasjonarnych. W efekcie etnos powoli chyli się ku upadkowi. Początkowo jednak degradacja danego etnosu nie jest widoczna, gdyż na skutek wytworzonych w poprzednich fazach wartości i dóbr, nie dochodzi do znacznego kryzysu. „Faza inkubacyjna” to okres od wstrząsu pasjonarnego do fazy pasjonarnego wzrostu, czyli pierwszych widocznych oznak pojawienia się nowego etnosu. O fazach etnogenezy zob.: *Словарь понятий и терминов...*, s. 526–532. Publikacja ta — mimo że sporządzona pod redakcją Gumilowa — nie zawiera wzmianki o „fazie inkubacyjnej”, choć twórca teorii etnogenezy używa tego terminu. Na temat faz etnogenezy u Gumilowa zob. także: I. Massaka: *Eurazjyizm. Z dziejów...*, s. 162–164.

³⁵ Л. Гумилев: *Древняя Русь...*, s. 546. Sam pasjonarny wstrząs — według Gumilowa — miał miejsce na początku XIII wieku. Zob. Tegoż: *От Рюсу...*, s. 171.

³⁶ Tegoż: *Древняя Русь...*, s. 544.

³⁷ Tamże, s. 543.

³⁸ Tamże, s. 544.

możliwe. Słaba i niechętna do zjednoczenia Ruś Kijowska nie była w stanie przeciwstawić się Złotej Ordzie. Dlatego też twierdzenia rosyjskiego historyka, że — z jednej strony — Ruś dobrowolnie pozostała pod wpływem Imperium Mongolskiego i mogła się spod niego wyzwolić, z drugiej zaś — etnos ruski, znajdujący się w fazie rozkładu, był wewnętrznie skłócony i niezdolny do wspólnych działań zbrojnych, wydają się sprzeczne.

Gumilow oprócz zdezawuowania idei jarzma tatarskiego, podkreślenia dobrowolności związku Rusi ze Złotą Ordą, zwrócił uwagę na jeszcze jedno zjawisko — kluczowe dla powstania etnosu rosyjskiego. Otóż nowy etnos sformował się na skutek połączenia się Rusinów z Tatarami. Sojusz przekształcił się w strukturę ściślejszą, zaś ówczesne relacje pomiędzy Rusinami a Tatarami (w mniejszym stopniu z Ugro-Finami) Gumilow określa mianem działań (nawet jeśli miały charakter zbrojny) wewnątrz jednego superetnosu³⁹. Zapiesocki i Zobnin podkreślają, że przyjmując taką interpretację wydarzeń: „В конце концов после длительной череды гражданских войн победители перенесли столицу из Сарая-Бату [...] в Москву, на берега Яузы, но территория русско-монгольской державы осталась [...] незабываемой, как, впрочем, и ощущение этнической близости всех племен и народов Великой Орды”⁴⁰. Częścią tych zmagania w ramach jednego etnosu musiała być również bitwa na Kulikowym Polu.

Dokonana przez Gumilowa interpretacja historii Rusi Kijowskiej i przyczyn powstania państwa rosyjskiego dość wyraźnie umiejscawia współczesną Rosję na terytorium Eurazji. Okazuje się, że oddziaływania ludów stepowych mają pozytywny wpływ na historię państwowości rosyjskiej, a fakt, że połączenie się mieszkańców Rusi Kijowskiej z Mongołami w jeden superetnos odbyło się — jak utrzymuje Gumilow — bez wyniszczających konfliktów i dobrowolnie, może świadczyć o właściwym wyborze politycznym dokonany swego czasu przez Aleksandra Newskiego. Jednak Rosja musi się wystrzegać swojego odwiecznego wroga — superetnosu romano-germańskiego. Wszelkie kontakty z Europą Zachodnią, zgodnie z teorią etnogenezy, mogą mieć bowiem fatalne skutki dla superetnosu eurazjatyckiego.

Wizja historii Rusi wieków XIII–XV przedstawiona przez Lichaczowa ma o wiele mniej reinterpretujący charakter i nie odbiega zbytnio od ogólnych wniosków poczynionych przez historiografię rosyjską. Badacz literatury Rusi Kijowskiej łączy fakty dotyczące kultury ruskiej z jej historią.

³⁹ А. Запесоцкий, Ю. Зобнин: *Нам ясен долгий путь? Дмитрий Лихачев и Лев Гумилев: дискуссия продолжается...* „Невское время” z 02.02.2007, s. 12 <<http://www.lihachev.ru/nauka/filosofiya/1922/>> (02.052012).

⁴⁰ Tamże. Na temat Gumilowowskiej interpretacji stosunków rusko-tatarskich w tamtym okresie zob.: R. Paradowski: *Eurazjatyckie Imperium Rosji...*, s. 197–213; I. Massaka: *Eurazjatyzm. Z dziejów...*, s. 170–174.

Lichaczow, prezentując określoną wizję dziejów Rosji, był w uprzywilejowanej pozycji. Pisał bowiem recenzje oraz przedmowy do książek Gumilowa⁴¹. W przedmowie do kluczowej książki twórcy teorii etnogenezy *Древняя Русь и Великая степь* Lichaczow wyraźnie przedstawia swój stosunek do jego interpretacji historii:

У Л.Н. Гумилева элементов реконструкции больше, чем у других историков, [...] но в этом и преимущество Л.Н. Гумилева. Он обладает воображением не только ученого, но и художника.

Спорить с Л.Н. Гумилевым по частностям мне не хочется: в его концепции все они имеют подчиненный характер. Л.Н. Гумилев строит широкую картину, и ее нужно принимать или не принимать как целое. [...]

Книга Л.Н. Гумилева читается как роман. Автор имеет право на такого рода «роман», — сейчас это крупнейший специалист по трактуемому вопросу. Концепция Л.Н. Гумилева не столько расходится с существующей точкой зрения на взаимоотношения Руси и Степи, сколько перекрывает эту точку зрения, демонстрируя всю сложность ситуации⁴².

Lichaczow, nie odmawiając Gumilowowi rozmachu i erudycji, z jaką ten kreśli swoją wizję historii Rosji, zwrócił uwagę na fakt, że wszelkie zawarte w niej wywody historyczne zdeterminowane oraz podporządkowane są teorii etnogenezy⁴³. Taka sytuacja może rodzić pytanie o zasadność skonstruowanej przez Gumilowa koncepcji. Lichaczow, przypisując autorowi recenzowanej książki „wyobraźnię artysty” oraz porównując jego pracę do powieści, z dużą dozą sceptycyzmu odnosił się do teorii, w której główną rolę odgrywają etnosy powstałe na skutek wstrząsu pasjonarnego. Jego poglądy na temat związków Rusi/Rosji ze Wschodem są jasno określone i z pewnością w ich zakresie nie mieści się idea „przyjaźni lasu ze stepem”.

Только жесточайшее татаро-монгольское нашествие, преуменьшать разрушительные последствия которого можно в силу желания во что бы то ни стало связать нас с Востоком, смогло уничтожить это единство Руси, скрепленное храмами Софии — символами мудрости мироустройства в его единстве⁴⁴.

Lichaczow, podkreślając negatywne znaczenie najazdu Tatarów na Ruś, wyraźnie zaznacza, że tylko chęć wskazania na silne związki Rosji ze Wschodem może być asumptem do reinterpretacji tego kluczowego dla losów Rusi Kijowskiej zdarzenia. Jednocześnie — w przeciwieństwie do

⁴¹ Д. Лихачев: *О русской...*, s. 9. Kwestia bezpośrednich relacji pomiędzy Lichaczowem a Gumilowem zostanie omówiona w następnych częściach niniejszego artykułu.

⁴² Д. Лихачев: *Предисловие*. W: Л. Гумилев: *Древняя Русь...*, s. 7.

⁴³ Zob. np. krytykę teorii etnogenezy i determinowanych nią wywodów historycznych dokonaną przez Aleksandra Janowa. А. Янов: *Учение Льва...*, s. 104–116.

⁴⁴ Д. Лихачев: *О русской...*, s. 9.

Gumilowa — nie szuka źródeł upadku państwa ruskiego w procesie etnogenezy, lecz zdecydowanie przypisuje winę Tatarom. Lichaczow daleki jest jednak od deterministycznego pojmowania historii, nie uważa jakiegokolwiek państwa za odwiecznego wroga Rosji:

Все это вовсе не значит, будто Россия неизменно имела союзников на Западе и противников на Востоке, история этого никак не подтверждает, но ведь и речь идет вовсе не о военных союзах, а об истоках русской национальной культуры⁷⁴⁵.

Lichaczow, o czym już wspominałem, podkreślał silne związki swojej ojczyzny z krajami europejskimi. Podczas gdy Gumilow uważał tatarskie jarzmo za dobrowolny i prawidłowy — albowiem oddalający Ruś Kijowską od wpływów superetnosu romano-germańskiego — wybór polityczny, jego oponent, poddając badaniom kulturę Rusi II połowy XIV i początku XV wieku, wskazywał na jej liczne podobieństwa z Zachodem.

Najazd wojsk tataro-mongolskich został odebrany na Rusi jako „kosmiczna katastrofa”, porównywana z trzęsieniem ziemi⁴⁶. Wraz z agresją Batu-chana pojawiła się konieczność ocalenia ruskiego dziedzictwa kulturowego, tradycji powstałych w epoce niepodległości państwowej. Jednocześnie wiek XIV okazuje się czasem, w którym w Europie można zaobserwować pierwsze przejawy samoświadomości narodowej (działalność Joanny d'Arc, próby walki z rozdrobnieniem feudalnym podejmowane we Francji, wezwanie do zjednoczenia, jakie można dostrzec w dziełach Dantego i Petrarcki)⁴⁷. Proces ten ma miejsce także w Rosji i zostaje określony przez Lichaczowa mianem rosyjskiego Prerenesansu (*русское Предвозрождение*). W odróżnieniu od renesansu dokonywał się on jednak w świadomości religijnej, niemniej — jak w przypadku okresu klasycznego odrodzenia — zwiększyło się zainteresowanie starożytnością⁴⁸. Lichaczow przekonuje, że przejawem Prerenesansu na Rusi był wzrost zainteresowania nie „starożytnością klasyczną”, kojarzoną z antyczną Grecją, lecz swoją — ruską:

Русская культура конца XIV — начала XV в. несет в себе, с одной стороны, черты уравновешенной, уверенной в себе древней культуры, опирающейся на сложную культуру старого Киева и старого города Владимира, а с другой — поражает подчинением насущным задачам своего времени⁴⁹.

⁴⁵ Tamże.

⁴⁶ Д. Лихачев: *Культура Руси времен Андрея Рублева и Епифания Премудрого*. W: Тегоз: *Избранные труды по русской и мировой культуре*. Санкт Петербург: Санкт-Петербургский гуманитарный университет профсоюзов 2006, s. 87–88.

⁴⁷ Tamże, s. 96.

⁴⁸ Tamże, s. 97.

⁴⁹ Tamże, s. 103.

Wśród ważnych reguł, jakim podporządkowywała się ówczesna kultura, można zauważyć wyraźny cel polityczny — nawiązywanie do przedmongolskiej tradycji sztuki Rusi Kijowskiej łączy się bowiem z próbami wyzwolenia się spod jarzma tatarskiego poprzez stworzenie jednego silnego państwa. Lichaczow zwraca uwagę na fakt, że zjawisko Prerenesansu — w swoim wschodnioeuropejskim wymiarze — było wspólne wielu państwom (Bizancjum, Serbia, Bułgaria, Rosja i, w znacznej mierze, obejmowało też obszar Azji Mniejszej), jednakże w każdym z nich miało inną specyfikę. Na Rusi cechą wyróżniającą było przede wszystkim przewyciężenie silnych wpływów tatarskich⁵⁰. Lichaczow z jednej strony podkreśla, że w każdym z państw analizowany okres miał nieco inne charakterystyki, z drugiej zaś — mówi o zjawisku wspólnym dla Europy Wschodniej, które w swych założeniach miało sporo wspólnego z analogicznym okresem w Europie Zachodniej⁵¹. Tym samym stara się udowodnić, że kultura Rusi od zawsze posiadała silne związki z kulturą innych państw europejskich, a wpływ tatarski nie pozostawił znaczących śladów na tożsamości rosyjskiej.

Zarówno Gumilow, jak i Lichaczow zwracali uwagę na dalekosiężne skutki wydarzeń, jakie miały miejsce na Rusi w XIII–XV wieku. Twórca teorii etnogenezy przekonuje, że:

Традиции союза [Руси — Л.Г.] со Степью оказались жизнеспособны и плодотворны, они материализовались в политической практике Московского государства XVI–XVII вв., когда вся бывшая территория Золотой орды вошла в состав Русского государства. Монголы, буряты, татары, казахи столетиями пополняли ряды русских войск и бок о бок с русскими защищали свое общее Отечество, которое с XV в. стало называться Россией⁵².

Również Lichaczow podkreślał doniosłość tego okresu dla losów Rosji. Zwracał uwagę na wpływ, jaki ówczesna kultura wywarła na malarstwo, architekturę oraz literaturę kolejnych wieków⁵³. Wielonarodowy skład przyszłego państwa rosyjskiego nie stanowił dla niego dostatecznego

⁵⁰ Tamże, s. 154–161.

⁵¹ Tamże, s. 154. O rosyjskim Prerenesansie zob. także: Tegoż: *Poetyka literatury staroruskiej*. Przeł. A. Prus-Bogusławski. Warszawa: PWN 1981, s. 36–37; A. Аронов: *Русское Предвозрождение*. Москва: Экон-Информ 2009.

⁵² Л. Гумилев: *Время таланта*. W: Tegoż: *Дар слов мне был обещан от природы. Литературное наследие. Стихи. Драмы. Переводы. Проза*. Санкт Петербург: Росток 2004, s. 315, cyt. za: А. Запесоцкий, Ю. Зобнин: *Лихачев и Гумилев...*, s. 204.

⁵³ Д. Лихачев: *Культура Руси времен...*, s. 162. O znaczeniu, jakie przypisywał rosyjskiemu Prerenesansowi Lichaczow, zob. także: А. Запесоцкий: *Культурология Дмитрия Лихачева*. Санкт Петербург: Наука 2007, s. 102–116.

argumentu. O wszystkim decyduje charakter kultury, a ten od zawsze był wyraźnie europejski⁵⁴.

Różnice pomiędzy ideami Skandosławii a Eurazji są znaczące. Interpretacja okresu jarzma tatarskiego wyjawia ich sprzeczność oraz zdecydowanie określa kulturowo-cywilizacyjne sympatie. Fakt, że uczeni proponują odmienne rozumienie historii, wydaje się związany z przeciwstawnymi wizjami przyszłości Rosji. Europa albo Azja — Rosjanie muszą dokonać wyboru. Spór nie ma jednak charakteru wyłącznie geograficznego czy też historycznego. Propozycje Gumilowa i Lichaczowa wyrastają z określonych przekonań, które także okazują się przeciwstawne.

Spór o wartości

Nietrudno zauważyć, że polemika, jaką toczą Gumilow i Lichaczow, ma źródła w XIX wieku i można uznać ją za współczesną kontynuację sporu pomiędzy okcydentalistami a słowianofilami, który dziś toczy się — ze względu na liczne przekształcenia ideowe ruchu słowianofilskiego — raczej na szerszej płaszczyźnie: okcydentalizm–antyokcydentalizm. Nie oznacza to bynajmniej, że rosyjscy uczeni są w tym sporze odtwórczy i mało oryginalni. Włączenie w polemiki okcydentalistów z antyokcydentalistami autorytetu badań naukowych stwarza bowiem nowe możliwości ujęcia problemu. Oczywiście Gumilow i Lichaczow nie posuwają się do jawnego ideologizowania swoich prac naukowych.

Ryszard Paradowski, analizując teorię etnogenezy, zwrócił uwagę na kwestię konfliktów między etnosami determinowaną — według Gumilowa — różnymi rytmami pól etnicznych:

Ten sposób przedstawienia konfliktów międzyetnicznych nie może nie mieć bezpośrednich funkcji ideologicznych, choćby z jednego tylko, ale zasadniczego powodu: użyte przy jego opisie pojęcia i metafory muszą wywoływać u odbiorcy skojarzenia emocjonalne. Wprawdzie uczony znajduje czasem słowa współczucia dla ofiar negatywnej ideologii [...], użycie jednak tak mocno nacechowanych

⁵⁴ O silnych związkach kulturowych mogą świadczyć także pozytywne relacje, jakie Ruś przez długi czas utrzymywała z Europą Zachodnią. Dorota Piekarska-Winkler, analizując stosunki Rusi z Europą Zachodnią oraz prezentując badania samego Lichaczowa na ten temat, podkreśla, iż: „W obliczu szczegółowych wyjaśnień D. Lichaczowa relacje pomiędzy Rusią a Europą Zachodnią nie są, jak to się często przedstawia, wrogie, podsycane ksenofobią, antagonistyczne”. Mimo że „ozębienie i wrogość w stosunkach: Ruś — Europa Zachodnia zaczęły się w XIV w.”, to jednak taka wersja zdecydowanie przeczy Gumilowskiej wizji odwiecznej wrogości Zachodu i Rosji. Zob.: D. Piekarska-Winkler: *Ruś wobec Europy Zachodniej na materiale piśmiennictwa staroruskiego*. „Przegląd Humanistyczny” 2010, nr 4, s. 96.

określeń, jak pasożyt, rak, nowotwór, metastaza, [...] nie może nie nadawać całości koncepcji wyraźnej ideologicznej funkcji. Jeśli w dodatku weźmie się pod uwagę, że owe nacechowane terminy odnoszą się przynajmniej do jednej takiej zbiorowości etnicznej, która nie tylko istnieje również w czasach dzisiejszych, ale jest w dodatku przedmiotem nieustannego zainteresowania niektórych polityków i ideologów, wówczas ideologiczna funkcja naukowych skądinąd koncepcji Gumilowa nie może podlegać wątpliwości⁵⁵.

Podział na „swoich” i „obcych”, dokonany przez Gumilowa za pomocą teorii etnogenezy w sposób jednoznaczny definiuje wrogów etnosu eurazjatyckiego. Zagrożenie stwarza nie tylko Zachód. Także „błądzący etnos”, jak określa Gumilow Żydów, może stanowić niebezpieczeństwo, gdyż przedstawiciele tego narodu „[...] проникая в чуждую им этническую среду, начинают ее деформировать. Не имея возможности вести полноценную жизнь в непривычном для них ландшафте, пришельцы начинают относиться к нему потребительски. Проще говоря — жить за его счет”⁵⁶.

Nie ulega wątpliwości, że taka ocena etnosu żydowskiego — jeśli tylko padnie na podatny grunt — może przysporzyć Żydom wielu wrogów. Gumilow w żaden sposób nie zachęca do działań wymierzonych wobec „pasożytniczego etnosu”, niemniej daje solidne argumenty wszystkim zainteresowanym angażowaniem „nauki” w „politykę”.

Największym wrogiem superetnosu eurazjatyckiego według Gumilowa jest — o czym wielokrotnie wspominałem — Zachód. Nie można nie zauważyć, że również w tym przypadku koncepcja rosyjskiego uczonego mogłaby przyczynić się do wzrostu nacjonalizmu. Gumilow, dzięki wynikającemu z jego prac negatywnemu stosunkowi do Zachodu oraz priorytetowi narodu (etnosu) nad jednostką⁵⁷, po raz kolejny ideologizuje swoją teorię.

Uwagę zwraca także sposób, w jaki twórca teorii etnogenezy odnosi się do powodowanych przez nią procesów. Z jednej strony — jak zauważył Paradowski — nie stroni od emocjonalnych wyrażań, mogących spełniać funkcje ideologiczne oraz podkreśla okrucieństwo etnosu romano-germańskiego⁵⁸, z drugiej zaś — zaznacza, że wszelkie działania bojowe, nieludzkie traktowanie przeciwników, osób wchodzących w skład innego etnosu, są powodowane samym procesem etnogenezy. Gumilow, opisując ataki Mongołów na Europę w XIII wieku, podkreśla, że: „[...] поиски здесь правых и виноватых или добрых и злых бессмысленны, как любые моральные оценки природных процессов. Они только мешают разобраться в механизмах изменений причинно-следственных

⁵⁵ R. Paradowski: *Eurazjatyckie Imperium Rosji...*, s. 187.

⁵⁶ Л. Гумилев: *Князь Святослав Игоревич*. „Наш современник” 1991, nr 7, s. 143.

⁵⁷ А. Янов: *Учение Льва...*, s. 115.

⁵⁸ Zob. np.: Л. Гумилев: *Древняя Русь...*, s. 443.

связей в сложных вариантах суперэтнических контактов”⁵⁹. Nadanie teorii etnogenyzy statusu nauki niemalże przyrodniczej, niedeterminowanej czynnikiem ludzkim, zdejmuje odpowiedzialność za czyny określonych etnosów. Łatwo sobie wyobrazić skutki działania grup, bądź nawet narodów, które uwzględniłyby Gumilowskie sugestie w swoich koncepcjach ideologicznych.

Propozycje, wynikające z Lichaczowskich badań kultury, historii i geografii Rosji są zgoła odmienne. Pozytywny stosunek do Zachodu nie implikuje bynajmniej negatywnego wpływu Wschodu na Rosjan. Konstatacja silnych związków z Europą przynosi propozycję otwarcia się na inne kultury. Kultura Europy, a więc także Rosji, ma bowiem charakter ogólnoludzki, uniwersalny, tzn. zawiera w sobie elementy innych kultur (arabskiej, buddyjskiej itp.) oraz wykazuje się tolerancją⁶⁰. Lichaczow przekonuje swoich rodaków: „Мы должны быть русскими европейцами, если хотим понять духовные и культурные ценности и Азии и античности”⁶¹.

Poglądy obydwu uczonych w wielu miejscach się wykluczają. Gumilow jest pewien, że kultura ogólnoludzka nigdy nie istniała i nie będzie istnieć. Każdy superetnos tworzy bowiem własne tradycje i wartości. Tylko w nielicznych przypadkach można mówić o zapożyczeniu pewnych idei i tradycji, lecz to zjawisko ma miejsce raczej między bliskim sobie etnosami niż supertnosami⁶². Jeśli zaakceptujemy taką interpretacją, to nie ulega wątpliwości, że Lichaczow proponuje Rosji przyjęcie obcej kultury i systemu wartości.

Gumilow, podporządkowując w swojej teorii losy jednostek losom narodów, przeciwstawia się również Lichaczowskiej wizji Rosji, która zakłada, że — podobnie jak w Europie Zachodniej — jedną z podstawowych wartości kultury rosyjskiej jest indywidualizm, wolność twórczego samowrażenia się jednostki⁶³.

Powyższe aspekty sporu, skupiające się wokół płaszczyzn: tendencje nacjonalistyczne, ksenofobiczne — tolerancja oraz kolektywizm (etnos) — indywidualizm nawiązują do XIX-wiecznych polemik. Warto jednak zwrócić uwagę na jeszcze jeden obszar, w ramach którego uzewnętrznia się najbardziej chyba współczesna różnica. Chodzi o przejawiający się w badaniach uczonych konflikt: europocentryzm — antyeuropocentryzm.

⁵⁹ Там же, s. 545.

⁶⁰ Д. Лихачев: *Культура как целостная...*, s. 7.

⁶¹ Там же, s. 8.

⁶² Л. Гумилев: *Древняя Русь...*, s. 589.

⁶³ Д. Лихачев: *Три основы европейской культуры и русский исторический опыт*. W: Tegoż: *Воспоминания, раздумья, работы разных лет*. Т. 2. Санкт Петербург: Издательство „АРС” 2006, s. 36.

Idea przeciwstawienia się badaniom naukowym prowadzonym wyłącznie z perspektywy cywilizacji euratlantyckiej i umniejszającym znaczenie kulturowe innych regionów jest stosunkowo nowa. Jej orędownikiem w pewnym stopniu staje się Gumilow. Wynika to z jego zainteresowań badawczych (ludy koczownicze Azji), z drugiej strony zaś — powodowana jest chęcią udowodnienia, że Zachód za pomocą badań naukowych narzuca innym swój punkt widzenia⁶⁴.

Pewne próby niezależnienia się od perspektywy europocentrycznej można było zauważyć u Gumilowa już przy okazji reinterpretacji znaczenia jarzma tatarskiego, kiedy to poglądy przedrewolucyjnych historyków rosyjskich zostały uznane przez niego za przejaw bezrefleksyjnego przyjęcia europejskich wersji zdarzeń. Twórca teorii etnogenezy występował także w obronie wielokulturowości i różnorodności Azji, podkreślając asymetrię jaka ma miejsce w badaniach prowadzonych z zachodniej perspektywy:

Западную Европу еще на студенческой скамье мы воспринимали как нечто пестрое и разнообразное, а Азию — как серую массу. На самом деле Европа западнее Вислы была единым суперэтносом, а ее многоцветность — результат большого приближения, когда фиксируются даже мелкие различия. И наоборот, Азию рассматривали издали, и потому детали разных культур сливались, что создавало иллюзию единства⁶⁵.

Zwrócenie uwagi na różnice w ujęciu, a raczej sposobie prowadzenia badań, niesie za sobą dalsze zarzuty. Europejscy naukowcy słabo znają specyfikę Azji, brakuje im kompetencji lub chęci, aby zajmować się badaniem zjawisk znacznie odmiennych kulturowo i cywilizacyjnie. Gumilow tłumaczy to faktem, że: „[Люди — Л.Г.] [...] пренебрегают тем, что для них было или стало чужим”⁶⁶. Dodatkowo, przyczyną uproszczających badań, jakie Europejczycy prowadzą w innych rejonach świata, może być przekonanie o własnej wyższości, żywione przez przedstawicieli etnosu romano-germańskiego:

В странах же Западной Европы предубеждение против неевропейских народов родилось давно. Считалось, что азиатская степь [...] — обиталище дикости, варварства, свирепых нравов и ханского произвола. [...]

К числу дикарей, угрожавших единственно ценной, по их мнению, европейской культуре, они причисляли и русских, основываясь на том, что 240 лет Россия входила в состав Великого Монгольского улуса, а потом Золотой орды⁶⁷.

⁶⁴ Obecnie próbę wykazania błędności poglądów kluczowych dla Zachodu i podkreślających jego wyjątkową pozycję w świecie podejmuje wielu uczonych. Zob. np.: J. Goody: *Kapitalizm i nowoczesność. Islam, Chiny, Indie a narodziny Zachodu*. Przeł. M. Turowski. Warszawa: Wydawnictwo Akademickie Dialog 2006.

⁶⁵ Л. Гумилев: *Древняя Русь...*, s. 579–580.

⁶⁶ Tamże, s. 592.

⁶⁷ Tamże, s. 602–603.

Antyeuropocentryzm prezentowany przez Gumilowa zdeterminowany jest niechęcią do Europy Zachodniej — wrogiemu Rosjanom superetnosu. Rosyjski historyk zdaje się podkreślać, że stosunek Europejczyków do Azji wynika z teorii etnogenzy i nie należy od nich wymagać innego spojrzenia na obce im cywilizacje.

W tym aspekcie sporu Lichaczow, dotychczas zajmujący wyraźnie proeuropejskie stanowisko, ma dość wyważone poglądy. Z jednej strony podtrzymuje opinie dotyczące charakteru kultury europejskiej. Dlatego też Gumilowska teza o postrzeganiu Rosjan przez Zachód jako barbarzyńców nie zyskałaby aprobaty twórcy koncepcji Skandostławii. Rosja jest wszakże częścią Europy. Jednakże Lichaczow potrafi także wskazać na pozytywne aspekty antyeuropocentryzmu swojego oponenta. Podkreśla, że badania Gumilowa przyczyniają się do złagodzenia istniejącej do dziś opozycji między narodami Wschodu a Rusią. Ta część koncepcji — jego zdaniem — w pełni odpowiada idei „przyjaźni narodów”⁶⁸. Lichaczow zwraca także uwagę na fakt, że publikacje „ostatniego Eurazjaty” działają na niekorzyść „[...] расистского подхода, несколько пробивающегося во всех европоцентрических исторических сочинениях [...]” oraz rozwalają „[...] рассматривать будущую территорию Советского Союза уже с древнейших времен как единое историческое и историко-географическое целое”⁶⁹. Te słowa nie stoją w opozycji do innych poglądów Lichaczowa. Europocentryzm jest bowiem dyskryminowaniem innych kultur, zamknięciem się na nie i niedostrzeganiem ich wartości. Takie zjawisko nie może wpłynąć pozytywnie na kulturę uniwersalną, czyli kulturę europejską⁷⁰. O ile jednak Gumilow zaznacza, że badania naukowców pochodzących z Europy Zachodniej z założenia są europocentryczne, o tyle Lichaczow negatywnie ocenia sam fakt istnienia europocentryzmu i nie

⁶⁸ Д. Лихачев: *Предисловие...*, s. 8.

⁶⁹ Д. Лихачев: *Отзыв о рукописи д.и.н. Л.Н. Гумилева „Этногенез и биосфера Земли”* — вып. IV „Тысячелетие вокруг Каспия” и вып. V „Древняя Русь и Великая степь”. W: Тегоž: *О книгах Л.Н. Гумилева*. Орас. М. Козырева. „Звезда” 2006, nr 11, s. 18.

⁷⁰ Lichaczow pojmuje uniwersalizm kultury europejskiej i jej wartości zupełnie inaczej niż Immanuel Wallerstein, który podkreśla, że pretendowanie Zachodu do posiadania uniwersalnych wartości często jest tylko uzasadnieniem dla imperialistycznych interesów. Zob. I. Wallerstein: *Europejski uniwersalizm. Retoryka władzy*. Przeł. A. Ostolski. Warszawa: Wydawnictwo Naukowe Scholar 2007. Zjawisko nienawiści do Zachodu, stosowanie podwójnych standardów przez polityków Zachodu oraz możliwą reakcję na nierówność ekonomiczną pomiędzy krajami Zachodu i Południa opisuje Jean Ziegler. Zob.: J. Ziegler: *Nienawiść do Zachodu*. Przeł. E. Cyliw. Warszawa: Instytut Wydawniczy Książka i Prasa 2010. Na temat ideowych źródeł nienawiści do Zachodu, które nierzadko mają swe korzenie w samej Europie zob.: I. Buruma, A. Marglit: *Okcydentalizm. Zachód w oczach wrogów*. Przeł. A. Lipszyc. Kraków: Universitas 2005.

przypisuje go większości uczonych ze Starego Kontynentu, zajmujących się analizą innych stron świata. Wszakże „ostatni Eurazjata” — z pewnością uważany przez twórcę koncepcji Skandosławii za europejskiego uczonego⁷¹ — zdecydowanie nie ulega tendencjom europocentrycznym. Osobną kwestią pozostaje pytanie, czy — poprzez idealizowanie kultury europejskiej — sam Liczaczow mimowolnie nie ulega europocentryzmowi.

Spór o wartości jest najważniejszym aspektem determinującym przeciwstawność badanych koncepcji. Wnioski, do jakich dochodzą rosyjscy uczeni, mogą sprawiać wrażenie, że wizja historii każdego z nich — poparta określonym światopoglądem — przekształca się raczej w koncepcję historiozoficzną.

Etos inteligenta

Specyficzną puentą intelektualnego sporu, jaki toczyli ze sobą Lichaczow i Gumilow, jest kwestia ich osobistych relacji oraz podobieństwa losów. Rosyjscy uczeni przez długi czas byli dość dobrymi znajomymi, wzajemnie obdarowywali się swoimi pracami. Obydwaj przeżyli doświadczenie Gułagu. Co ciekawe, również tutaj ich losy były podobne. Nie zważając na rzeczywistość łagrów, starali się wykorzystać ten czas na prowadzenie badań naukowych — oczywiście w miarę możliwości⁷².

W liście do Gumilowa Lichaczow pisze: „Как жаль, что мы с Вами так давно не виделись. Живем, впрочем, мы на разных полюсах Ленинграда, но, может быть, Вы бы к нам все же приехали с женой?⁷³”. Ten fragment, świadczący o dość bliskich relacjach obu uczonych należy — zdaniem Zapiesockiego i Zobnina — odczytywać także w sensie przenośnym: kulturowym, filozoficznym i symbolicznym⁷⁴ „Różne końce Leningradu” (*разные полюса Ленинграда*) mogą być więc również odmiennymi światopoglądami.

Osobną, choć bardzo ważną kartę w historii wzajemnych stosunków rosyjskich uczonych stanowi nauka. Lichaczow — jak już wspominałem

⁷¹ Co ciekawe, matka Lwa Gumilowa — wybitna rosyjska poetka Anna Achmatowa — „[...] wywodząc się ze strony matki od ostatniego chana Złotej Ordy imieniem Achmat-chan (potomka Czyngis-chana) — mawiała nie bez dumy, że ‘pochodzi z rodu Czyngisa’”. Zob. J. Brodski: *Muza żalobna*. Przeł. M. Kłobukowski. „Literatura na Świecie” 1988, nr 7, s. 241. Na ten temat zob. także: A. Запесоцкий, Ю. Зобнин: *Нам ясен долгий...*, s. 12.

⁷² *Д.С. Лихачев — Л.Н. Гумилев. Материалы круглого стола...*, <http://www.lihachev.ru/pic/site/files/diskusklub/krugl_stol.pdf> (02.05.2012). Lichaczow spędził w łagrach 6, Gumilow zaś — 13 lat.

⁷³ Д. Лихачев: *Письмо от 15 апреля 1969 года*. W: Тегоз: *О книгах...*, s. 18.

⁷⁴ А. Запесоцкий, Ю. Зобнин: *Нам ясен долгий...*, s. 12.

— recenzował prace Gumilowa, napisał przedmowę do jednej z jego najważniejszych książek. Tym samym popierał własnym autorytetem prace, z których treścią się nie zgadzał, pisząc jednocześnie, że są one znaczącym wkładem w rozwój rodzimej historii⁷⁵. Godny uwagi jest powód, dla którego to robił:

Я писал положительные отзывы на рукописи [...] Л.Н. Гумилева, писал предисловия к его книгам, помогал в защите диссертации. Но все это не потому, что соглашался с ним, а для того, чтобы его печатали. [...] вот я и полагал своим долгом ему помочь не потому, что был с ним согласен, а чтобы он имел возможность высказать свою точку зрения, скрепляющую культурно разные народы нашей страны⁷⁶.

Prawo do głoszenia różnych opinii powinno być przywilejem każdego, niezależnie od poglądów — zdaje się mówić Lichaczow. Szanuje on punkt widzenia Gumilowa i zapewne chciałby, żeby niezależnie od sytuacji politycznej w kraju, wszyscy mieli możliwość wyrażania własnych opinii. Postawa ta wynika z poczucia przynależności do grona rosyjskich inteligentów⁷⁷.

O wzajemnych stosunkach Lichaczowa i Gumilowa wiadomo o wiele mniej niż o ich naukowych teoriach i poglądach. Ten aspekt wciąż czeka na dokładną analizę.

Koncepcja Skandostławii powstała jako odpowiedź na eurazjatyzm, który w latach 90. w Rosji znów stał się bardzo popularny. Jej głównym celem nie była krytyka poglądów Lwa Gumilowa, jednak fakt, że teoria etnogenezy mogła stanowić naukową podbudowę dla neoeurazjatymu, siłą rzeczy konfrontuje przeciwstawne idee.

Zapiesocki i Zobnin zwracają uwagę na fakt ciągłej aktualności intelektualnego sporu, jaki pojawił się między dwoma uczonymi. Podkreślają, że „[...] если «евразийство» Гумилева утверждает наличие у России политического выбора, то «западничество» Лихачева доказывает, что культурного выбора у нее нет»⁷⁸. Czy rzeczywiście Rosja — jak przekonuje Lichaczow — jeszcze w czasach Rusi Kijowskiej podjęła nieodwracalną decyzję związania się z Zachodem? Twórca teorii etnogenezy starał się udowodnić coś zupełnie przeciwnego i — zdaniem Zapiesockiego i Zobnina — otworzył przed Rosją nowe polityczne perspektywy: „К примеру: куда разворачивать газо- и нефтепроводы? С кем дружить и «против

⁷⁵ Д. Лихачев: *Предисловие...*, s.10. O trudnościach, jakie napotkał Gumilow w popularyzowaniu swoich prac, zob.: В. Гоłąбек: *Lew Gumilow...*, s. 43–46.

⁷⁶ Тегоў: *О русской...*, s. 9.

⁷⁷ Szerzej na ten temat zob: tamże, s. 3–9.

⁷⁸ А. Запесоцкий, Ю. Зобнин: *Лихачев и Гумилев...*, s. 212.

кого?»⁷⁹. W tym kontekście aktualność polemik Lichaczowa i Gumilowa nabiera nowego znaczenia. Nie ulega bowiem wątpliwości, że Rosja jeszcze nie dokonała ostatecznego, „cywilizacyjnego” wyboru. Wypowiedzi polityków rosyjskich, jeszcze do niedawna wspominających o potrzebie modernizacji Rosji na wzór europejski⁸⁰, później zaś mówiących o stworzenia Unii Eurazjatyckiej⁸¹, zdają się potwierdzać taki stan rzeczy.

Лукаш Гэмзяк

ЛЕВ ГУМИЛЕВ И ДМИТРИЙ ЛИХАЧЕВ: МЕЖДУ ЕВРАЗИЕЙ А СКАНДОСЛАВИЕЙ

Резюме

Настоящая статья сравнивает взгляды двух российских историков, Льва Гумилева и Дмитрия Лихачева, касающиеся прошлого России. Автор пытается указать на самые существенные различия между Скандославией (идея Лихачева) а Евразией (сторонником идеи евразийства был Гумилев). Конфликт между идеями Лихачева и Гумилева сильно связан с их идеологическими и политическими взглядами. Статья подчеркивает также связи обеих идей с русскими интеллектуальными течениями XIX века. Автор статьи утверждает, что точку зрения Лихачева можно связать с западной традицией в русской интеллектуальной истории. В свою очередь, Евразия Льва Гумилева является частью современного антизападного движения.

Łukasz Gemziak

LEV GUMILEV AND DMITRY LIKHACHOV:
BETWEEN EURASIA AND SCANDOSLAVIA

Summary

The paper presents the views of the two Russian scholars Lev Gumilev and Dmitry Likhachov on the history of Russia. The author of this paper makes an attempt to outline the major differences between Likhachov's concept of Scandoslavia and Gumilev's concept of Eurasia. Furthermore, the author points to the relationship between the two concepts and the intellectual movements in Russia in the 19th century. Likhachov's view draws on the Westernizers' tradition in Russian intellectual history. Gumilev's view, on the other hand, is associated with the contemporary Anti-Westernizers' movement.

⁷⁹ Tamże, s. 208.

⁸⁰ Zob. np.: P. Jendroszczyk: *Rosja chce integracji z Unią*. „Rzeczpospolita” 26.11.2010, s. 12; R. Cheda: *Kroczkami na zachód*. „Polityka” 2010, nr 16, s. 98–100.

⁸¹ Zob. np.: W. Radziwinowicz: *Putin też chce mieć Unię*. „Gazeta Wyborcza” 05.10.2011, s. 12.